

Monika Čambalíkova

Delavsko gibanje in socialno partnerstvo v Slovaški republiki – sedanji položaj

Predstavnik delavcev – tudi v okviru sistema kolektivnih pogajanj in tripartitnega sistema – je na Slovaškem sindikat.

Glavni predstavnik sindikatov je Konfederacija združenj sindikatov Slovaške (Konfederácia odborovych zväzov Slovenskej republiky – v nadaljevanju KOZ SR). KOZ SR združuje 44 posameznih številčno močnih združenj sindikatov. V okviru Konfederacije so posamezna združenja sindikatov v veliki meri samostojna.

Kot samostojna Konfederacija sindikatov je februarja 1990 nastala Konfederacija umetnosti in kulture (Konfederácia umenia a kultúry – v nadaljevanju KUK). KUK je sestavljena iz manjših združenj in asociacij, ki združujejo del kulturnih sodelavcev in del slovaškega Združenja sindikatov svobodnih poklicev. Še pred nastankom tripartita v ČSFR sta obstajali dve centrali sindikatov – ČS KOZ (Československá konfederácia odborovych zväzov) in KUK, ki sta vodili pogajanja z “Vlado nacionalnega sporazuma”. Po nastanku tripartita (1990) je imel v tej vladi eno mesto tudi predstavnik KUK-a. KUK je od KOZ SR uradno neodvisen.

Marca 1990 je Centralni svet sindikatov razpadel in s tem se je obdobje sindikatov v starem pomenu končalo.

Nekateri člani sindikate zapuščajo. Drugi (manjši del) ustanavljajo svoje – alternativne – sindikate. Pogoj za nastanek alternativnih sindikatov je Zakon o združenjih. Ta zakon ne

dovoljuje zanemarjanja katerihkoli sindikalnih organizacij ali omejevanja njihovega števila.

Najpomembnejša alternativna združenja sindikatov na Slovaškem v tem trenutku so:

- *Neodvisni krščanski sindikati Slovaške*. Teoretična osnova je papeška enciklika (*Rerum novarum, Centenssimus ano*).
- *Neodvisno združenje sindikatov Slovaške*. Število članov tega alternativnega sindikata uradno ni znano, je pa po ocenah sindikata samega majhno.
- *Združenje sindikatov Češke, Moravske in Slovaške*. To združenje bi lahko označili kot levo usmerjeno. Leta 1992 je imelo 180.000 članov in je bilo edino sindikalno združenje, katerega število članov se je nenehno povečevalo. Ni v celoti organizirano, je pa edino sindikalno združenje, ki je organizirano tudi po posameznih pokrajinah (najmočnejše v Češki republiki). Vodi regionalno sindikalno politiko, organizira pravna posvetovanja za člane itd. Združuje člane različnih poklicev. To združenje je bilo aktivno v celi Federaciji, po razpadu Češkoslovaške pa ima na Slovaškem manjši pomen.

Odnos "uradnih" sindikatov do alternativnih je zaničljiv. V tripartitu jim ne želijo omogočiti mesta. Predstavnštva so v tripartitu urejena po proporcionalnem principu – en predstavnik (skupaj 7) na nekaj deset tisoč sindikalistov. Po tem principu alternativni sindikati ne morejo zahtevati pravice do zastopništva.

Problemi alternativnih sindikatov so:

- pri procesih odločanja ne morejo sodelovati,
- pomanjkljivo sodelovanje z mednarodnimi delavskimi organizacijami,
- proporcionalni delež premoženja sindikatov, ki so ga do sedaj izkoriščali le nasledniki prejšnjih sindikatov, tj. uradni sindikati (Konfederacija združenj sindikatov Slovaške in Konfederacija umetnosti in kulture).

Lahko rečemo, da so bili alternativni sindikati na Slovaškem do sedaj skorajda neznani in nepomembni.

Po razpadu revolucionarnih sindikatov so odpravili tudi *regionalne* sindikalne organe. Danes so sindikati organizirani po profesionalnem principu, tj. obstajajo posamezna združenja, sestavljena iz osnovne organizacije in centrale. Sindikalisti menijo, da ti regionalni organi delujejo pomanjkljivo, ker centrale niso sposobne prepoznavati in uspešno reševati posameznih problemov. Konfederacija zato priporoča osnovnim organizacijam ustanavljanje novih regionalnih organov.

Strankarski sindikati – na Slovaškem uradno ne obstajajo. Tudi v okviru KOZ SR obstajajo združenja, ki želijo več samostojnosti, ki so aktivna in katerih stališča se ne ujemajo zmeraj s stališči Konfederacije. Do sedaj pa so bila vsa združenja

sindikatoev na Slovaškem lojalna konfederaciji. V prihodnosti ni računati z lojalnostjo v starem pomenu, temveč z enotnostjo, ki bo temeljila na pogajanjih in strategiji.

Kot posledica privatizacije bodo nastale tudi nove gospodarske strukture in novi gospodarski organi. Struktura sindikatov naj bi v prihodnje ustrezala novi gospodarski strukturi.

KOLEKTIVNA POGAJANJA IN TRIPARTITNI POGOVORI

Kolektivna pogajanja so bila v (pogojih) ČSFR in so še danes na Slovaškem urejena z Zakonom o kolektivnih pogajanjih – Zakon št. 2/1991. Ta zakon določa, da se z njim “urejajo kolektivna pogajanja med pristojnimi sindikalnimi organi ali sindikalnimi organizacijami in delodajalci, z možnim sodelovanjem države; cilj kolektivnih pogajanj je *kolektivna pogodba*”.

Ta zakon določa tudi subjekte pogajanja in njegov cilj, ne določa pa predmeta pogajanj – le-ta je lahko karkoli, kar je za pogajalske strani zanimivo. Pri pogajanjih o vsebini kolektivne pogodbe pa je vendar potrebno upoštevati določene zakonske zahteve. Zakon sicer ne izključuje pogodbe, katere cilj ni bil sklep kolektivne pogodbe, vendar pa takšna pogajanja pravno niso urejena (so takorekoč *extra lege*).

Kolektivno pogodbo lahko definiramo kot dvostransko pisno delovnopravno dejanje, ki ima značaj normativnega akta, ki je nadalje rezultat kolektivnih pogajanj med dvema subjektoma (pogajalskima partnerjema) in ki ureja individualne in kolektivne odnose med delojemalci in delodajalci, kakor tudi pravice in dolžnosti pogajalskih strani.

Pojem “*kolektivna pogajanja*” je včasih napačno razumljen kot sinonim za pojem “*tripartitni pogovori*”. Tripartitni pogovor (tristranski pogovor) je pogovor med predstavniki vlade in njenih organov, sindikalnimi organizacijami in organizacijami delodajalcev.

Pristojni organi tripartita v ČSFR – *Svet gospodarskega in socialnega sporazuma* (Rada hospodárskej a sociálnej dohody – v nadaljevanju RHSD) in podobni republiški organi – niso bili ustanovljeni z zakonom, temveč na podlagi medsebojnega dogovora. Sporazum o ustanovitvi sveta na nivoju federacije je bil podpisan 3. 10. 1990. V naslednjih tednih sta bila sprejeta tudi RHSD v ČR in SR.

Vsebina pogovorov med tremi partnerji naj bi bila: predlogi konceptov in pravnih določil osnovnih ukrepov na gospodarskem, socialnem in delovnopravnem področju. Rezultat takšnih dogovorov naj bi bil sporazum – *splošni sporazum*, ki bi urejal pogoje in odnose na teh področjih.

Splošni sporazum – za razliko od kolektivnih pogodb – ni pravni, temveč politični dokument. Izpeljave tega sporazuma ni mogoče izsiliti s pravnimi, temveč s političnimi sredstvi. Med splošnim sporazumom in kolektivnimi pogodbami ni pravne povezave, vendar pa vsebina splošnega sporazuma, na osnovi političnega konsenza pogajanj tripartitnih organov, vpliva na kolektivne pogodbe.

EKONOMSKO OZADJE ZAČETKOV SOCIALNEGA PARTNERSTVA NA SLOVAŠKEM

Slovaška ekonomija se je do leta 1989 razvijala v okviru gospodarskega in politično-vojaškega vzhodnoevropskega bloka. V ožjem pomenu se je slovaška ekonomija razvijala kot sestavni del češkoslovaške ekonomije v razmerah socialističnega planskega gospodarstva, centralno-administrativne delitve in prerazdeljevanja sredstev in dohodka, subvencijske politike države in centralnega reguliranja cen. Posledice takšne gospodarske politike za slovaško ekonomijo niso bile jasne. Po eni strani je Slovaška pri centralni razdelitvi v okviru federacije pridobila, po drugi strani pa je takšna gospodarskopolitična strategija vodila v neproporcionalni razvoj in deformacijo gospodarstva. Deformacije so bile v primerjavi s češkimi večje: strukturne deformacije (terciarne dejavnosti so ostale nerazvite, prvi in drugi sektor sta deformirana, v smislu prevelikega poudarka na osnovnih surovinah in energiji, zahtevna in okolju neprijazna proizvodnja z majhnim izkoristkom), majhna zmogljivost gospodarstva, nazadovanje gospodarsko-tehničnega razvoja (s tem je bila proizvodnja orientirana na manj zahtevne vzhodne trge). Rezultat tega koncepta je bila tudi polna zaposlenost (prezaposlenost) in izenačevanje dohodkov.

Osnova za gospodarske reforme po novembru 1989 je program makroekonomske stabilizacije s konkretno obliko: monetarna restriktivna politika.

Po delitvi ČSFR (1. 1. 1993) je, kakor je bilo tudi pričakovati, gospodarski položaj na Slovaškem težji.

Ekonomski razvoj Slovaške v letih 1993-1997 naj bi določevali naslednji faktorji (3, 4):

- potreba po poglobitvi notranjega ravnotežja, ki je povezana s prenovo soglasja med delovno produktivnostjo in gospodarskimi kazalci, predvsem osebni dohodki,
- proces privatizacije, odpis dolgov enim in natečaji za nekatera druga podjetja, vstop privatiziranih podjetij v druge režime,
- dovršitev institucionaliziranega okvira tržnega gospodarstva, predvsem uvajanje v novi davčni sistem,

- ustanovitev javnopravnih fondov (fond za zdravstveno, socialno in delovno zavarovanje),
- posebni faktorji (obrambna zveza, carinska zveza, integracijsko sodelovanje, socialni mir).

Gospodarstveniki opozarjajo na to, da zahteva uresničitev gospodarskih reform dosledno restriktivno gospodarsko politiko. Alternativa takšni politiki bi bilo inflacijsko financiranje gospodarstva in splošno ogrožanje uresničitve gospodarske reforme.

Dejansko stanje in razvoj slovaškega gospodarstva bo določalo oblikovanje socialnega partnerstva in njegovih akterjev, ciljev, prioritet in strategije.

Predstavniki delodajalcev in delojemalcev podpirajo transformacijske procese, istočasno pa sindikalisti kritizirajo potek transformacije in zahtevajo nižje socialne stroške. To protislovje sindikalnih predstavnikov – po eni strani se zavedajo, da je transformacija, vključno s socialnimi stroški nujna, po drugi strani pa poskušajo državljane ščititi pred negativnimi posledicami – se navzven kaže kot protislovje v sedanji sindikalni politiki.

Po takratnem namestniku predsednika sindikatov (KOZ SR) F. Kureja so sindikati pri pripravi splošnega sporazuma za leto 1993 izhajali iz treh točk:

“Najprej smo poizkušali s splošnim sporazumom zagotoviti jasno prezentacijo in zagotovilo vlade, da bo vodila takšno politiko, ki bo postopno oživila gospodarstvo. Nadalje smo si prizadevali ustvariti prostor za aktivno ekonomsko politiko, ki bo vodila oblikovanje tržno-gospodarskega okolja in ki bo podpirala delovanje majhnih in srednjih podjetij. Tretja točka, ki izhaja iz prvih dveh, pa je način reševanja politike plač in socialne politike. Seveda je politika plač popolnoma liberalizirana in je torej breme dogovora o plačah predvsem na kolektivnih pogajanjih med delodajalci in delojemalci. V socialni politiki pa to breme nosita vlada in država.”

V zvezi s tem je F. Kurej še dejal: “Zavedamo se, da ima problem vrednosti dela dve strani medalje. Ena je za nas privlačna. Če določamo višino minimalne plače glede na rast življenjskih stroškov in potrošniških cen, vodi to v višanje minimalne plače. Če pa izhajamo iz delovne produktivnosti, je še slabše... Naredili bomo vse, da bi se minimalna plača valorizirala. Koliko pa bo to zneslo?” (*Odborárske spektrum*, 2. 8. 1993, str. 7)

Ta razkol se je v 6. členu splošnega sporazuma Slovaške republike za leto 1993 pokazal na ta način: “Sindikati in delodajalci se zavezujejo, da bodo pri sklenitvi kolektivne pogodbe na področju plač in pri njenem nadzoru izhajali iz naslednjih kriterijev:

- a) na področju nominalnih plač iz ocene razmerja med:
  - deležem plač pri realizirani produkciji in profitnim deležem pri realizirani produkciji,

b) pri realni plači pa iz ocene razmerja med rastjo plače in rastjo življenjskih stroškov v primerljivem časovnem obdobju.”

Hkrati je v 2. členu splošne pogodbe zapisano: “Sindikati in delodajalci potrjujejo svoje interese na principih brezinflacijskega razvoja in na stabilnosti valute, ki so zagotovljeni predvsem z zakonom o državnem proračunu za leto 1993 in vladnih ukrepih.”

KOZ SR je junija 1993 imenovala pet najpomembnejših zahtev do vlade. Pod naslovom *Prioritete sindikatov* so bile objavljene 2. 7. 1993 v *Odborárske spektrum (Sindikalni spektrum)*: “V gospodarski politiki zahtevajo sindikati zamenjavo restriktivnega ‘šok’ principa z alternativo, ki bo omogočala razvoj. Kot prvo potezo v finančni politiki predlaga KOZ SR odpravo nezmožnosti plačevanja podjetij. V procesu privatizacije manjka pojasnitev sistemskih pristopov v drugem koraku. Tudi pomen t.i. delnic uslužbencev (ESOP) bi moral biti jasnejši. KOZ SR predlaga, da bi postopali podobno kot v drugem krogu privatizacije kuponov in določili natančen delež delnic. V politiki zaposlovanja mora biti izdelan koncept politike zaposlovanja, katere posledica bo zaustavitev recesije in ki bo v reševanje tega problema vključila vse dejavnosti. Izhajati mora iz jasno definiranih strukturnih sprememb v gospodarstvu in iz pričakovanih posledic privatizacije. V socialni politiki pričakujejo sindikati predvsem socialno odgovornost, ne pa pokroviteljstva države, pri čemer naj bi izhajali iz socialnega zavarovanja.” Sindikat tudi sporoča, da “je vlada priznala upravičenost zahtevanih prioritet.” (*Odborárske spektrum*, št. 26, 1993, str. 6.)

V objavljenih, splošno formuliranih prioritetah ciljev so tripartitni člani enotni. Osnova in vsebina tripartitnih pogajanj je iskanje kompromisa in konsenza med različnimi predstavami o načinu in poteku dosega teh ciljev.

Za sedanjo sestavo slovaškega tripartita je značilno, da prostora za takšno iskanje in dogovarjanje ne nudi samo trem neposredno udeleženi stranem v tripartitu. RHSD SR je hkrati tudi prostor za širok družbenopolitični dialog, pri katerem lahko sodelujejo posredno ali neposredno tudi drugi družbeni in politični subjekti. Morda ta možnost sodelovanja pri družbenem dialogu in soodločanje s pomočjo tripartita spodbuja tudi interes družbenih in političnih subjektov do delovanja in obstoja tripartita. Interes kaže tudi vlada. Vsekakor je vladi danes bolj do organiziranega dialoga kot do “neorganiziranih groženj”. Podobno situacijo je analizirala Middlemansova v delu *Politika v industrializirani družbi*: “Vlade so bile dejansko zainteresirane za močne sindikate – v nasprotju z Bismarckovo strategijo so se voditelji britanskih konzervativcev zavedali prednosti organiziranih groženj pred neorganiziranimi – in

so tudi podpirale ustanavljanje delavskih organizacij” (R. Dahrendorf: *Moderny sociálny konflikt*, Bratislava 1991, str. 98).

O utemeljitvi in pomenu tripartita danes na Slovaškem nihče ne dvomi.

Problem, o katerem premišlujejo tudi sindikalisti in se danes tudi o njem vedno bolj govori, je (ne)spoštovanje sporazuma. 30. 1. 1993 so sindikati predstavili “Stališče KOZ SR do dejavnosti RHSD SR”. V tem dokumentu je zapisano, da “na osnovi dosedanjega delovanja sporazum kaže, poleg prednosti, ki izhajajo tudi iz dejstva obstoja RHSD, tudi negativne izkušnje. Gre predvsem za prepozno ali nepopolno vladino predstavitev materialov za zasedanje RHSD, za nedosledno kontrolo izvajanja sklepov RHSD in za pogosto neprisotnost nekaterih vladnih predstavnikov na zasedanjih.” KOZ je prišel do naslednjega sklepa: “Formalno gledano RHSD SR izpolnjuje zahteve pogajalskega organa v tripartitnih odnosih; vendar pa ima v praksi le omejeno vlogo in po mnenju KOZ SR izpolnjuje svojo nalogo samo delno. Poleg tega ima KOZ SR zaradi udeležbe pri RHSD pred javnostjo vlogo pritrdilnega vladnega partnerja pri tistih zadevah, ki imajo velike socialne posledice, in to tudi v primerih, ko se KOZ ne strinja z vladnimi ukrepi.”

Še leta 1991 so si sindikati prizadevali (npr. v “Glavne programske usmeritve in cilji sindikalne politike”) za pravno ureditev vloge RHSD in obveznosti splošnega sporazuma. Iz dokumentov in izjav sindikalnih predstavnikov in tudi delodajalcev pa se da razbrati, da več ne zahtevajo zakonodajne ureditve in pravnih zagotovil sklepov splošnega sporazuma. Vzdržujejo takšno družbenopolitično atmosfero, v kateri bo za vse udeležence popolnoma razumljivo in ugodno obdržati politični dogovor.

Na začetku, ob ustanavljanju novih “ponovembrskih sindikatov” in zvez delodajalcev, so le-ti razumeli svojo avtonomijo in neodvisnost bolj kot neodvisnost od političnih strank, kot neodvisnost v smislu lastnih konceptov in strategij družbene transformacije. Na 11. kongresu KOZ SR junija 1993 je predsednik KOZ SR A. Engliš omenil možnost spremembe sindikalne usmerjenosti do tega vprašanja: “Naučili smo se, da sta nadstrankarstvo in politična neangažiranost dva različna pojma. Naša dolžnost je, da ostanemo nadstrankarski. Ne moremo pa ostati nepolitični. To smo poskušali pri prvih volitvah – to je bilo neizbežno. Zdaj pa je potrebno našo taktiko, našo sindikalno politiko, spremeniti. Ta sprememba mora biti v oživitvi kontaktov s političnimi strankami – seveda v zvezi z našim edinim ciljem, namreč, da bi naši socialni programi prišli v ustavo.”

V zvezi s preučevanjem socialnega partnerstva na Slovaškem smo opravili tudi intervjuje s predstavniki zvez, od katerih je

imela večina mesto v tripartitu SR (v RHSD). Poglejmo, kako ti predstavniki delojemalcev in delodajalcev ocenjujejo:

- POMEN IN CILJE TRIPARTITA

Po mnenju vprašanih je RHSD tista instanca, ki je odgovorna za reševanje konfliktov. Sedanji težak gospodarski položaj zahteva reševanje problemov v okviru tripartita.

Tripartit ima bistveno vlogo pri vzpostavitvi "demokracije s konsenzom" v smislu upoštevanja interesov vseh prizadetih. Od tod izhaja njegova legitimnost.

Nekateri predstavniki delojemalcev so mnenja, da sindikati pri kolektivnih pogajanjih ne bi imeli pogajalskega partnerja, ker so delodajalci še šibki, in da bi morali bistvene konflikte reševati na relaciji sindikati – vlada.

Delojemalci menijo, da delodajalska stran v RHSD ni homogena (kar verjetno otežuje sodelovanje). Še vedno se v veliki meri država povezuje z vlogo delodajalca. Iz tega izhaja tudi nezadovoljstvo z močno vlogo države v RHSD. Po pričakovanjih naj bi se po končani privatizaciji vlada umaknila.

Pogovori in odločitve v zvezi s splošnim sporazumom se zdijo prej oblika diskusije o svetovanju in pojasnjevanju stališč, sklepi pa imajo samo priporočilni značaj.

Vprašani so bili tudi mnenja, da bo splošni sporazum lahko le delno uresničen in da je lahko njegova uresničitev merilo delovanja tripartita.

Odločitve tripartita naj bi bile za parlament in vlado obvezujoče, pa ne zaradi zakonskih določil, temveč zaradi družbene odgovornosti, ki jo imata.

Pravno zavezanost so problematizirali tudi v tem smislu, da je potemtakem tudi sindikat dolžen izpeljati svoje odločitve tudi navzdol – če pa tega ne bi mogel zagotoviti, bi bil pravno odgovoren.

Tudi vlada ima interes svojo politiko legitimirati s tripartitom.

Vprašani predstavniki zvez so bili mnenja, da vlada izkorišča tripartitnost kot svetovalni organ in da odločitev tripartita ne spoštuje.

Za najpomembnejši politični cilj so vprašani imenovali gospodarsko rast.

Gospodarska reforma je po njihovem mnenju izhodišče za razrešitev socialnih problemov in zagotovitev socialne varnosti.

Vsi so mnenja, da je gospodarskopolični razcvet osrednji gospodarskopolični cilj – temu cilju je potrebno podrediti vse druge.

- PREPLETANJE MED STRANKAMI IN ZVEZAMI

Nobena stranka nima institucionaliziranega odnosa z zvezami delodajalske in delojemalske strani in jih tudi finančno ne podpirajo. Odnosi so izključno osebne narave. SDL in KDH sodelujeta z zvezami (KDH predvsem s podjetniki, zlasti z Zvezo krščanskih podjetnikov, manj intenzivno s krščanskodemokratskimi sindikati) in upoštevata njihova stališča. Združenja podjetnikov iščejo navezavo s strankami predvsem v zvezi z davčno reformo in socialnim zavarovanjem. Sindikati iščejo v zvezi s socialno zakonodajo podporo pri vseh strankah.

Po mnenju vodstva sindikatov bodo lahko sindikalisti v parlamentu uspešni samo takrat, ko bodo pri pogajanjih dajali prednosti sindikalnim interesom pred strankarskimi. Cilj je, da bi v parlamentu ustvarili sindikalni lobi.

Na parlamentarnih volitvah junija 1992 so sindikalisti kandidirali na kandidatskih listah KPTschM, Češkoslovaške socialne demokracije, Liberalne socialne unije in Državljanskega gibanja. Na Slovaškem pa na listah Stranke demokratične levice (SDL), Slovaške nacionalne stranke (SNS), Gibanja za demokratično Slovaško (HZDS) in Slovaške socialne demokracije (SD).

S ciljem, da bi oblikovali sindikalni lobi, obstajajo tako med delodajalci kot med delojemalci neformalni in osebni kontakti s strankami.

Bolj ko se krepi pogajalska (tj. ne soodlojučoča) vloga RHSD, intenzivnejši so kontakti med sindikati in delodajalskimi združenji po eni in ideje o lobiju po drugi strani.

Politične stranke smatrajo tripartit za pomemben inštrument pri reševanju konfliktov, pri čemer pa naj tripartit ne bi reševal gospodarskih in socialnopolitičnih problemov, temveč naj bi pripomogel le z nasveti.

Procesi političnih in gospodarskih sprememb na Slovaškem in oblikovanje lastne državnosti so povezani z novimi možnostmi. Hkrati so ti procesi povezani tudi s socialnimi stroški in težavami. Ideja socialnega partnerstva na Slovaškem ne bo prinesla le razdelitve socialnega prihodka in le prednosti. Socialno partnerstvo je institucionalizirano v razmerah, ko se z distributivno pravičnostjo misli razdelitev socialnih stroškov in problemov. V kolikšni meri bodo akterji (predvsem sindikati) sposobni sprejeti obliko in stroške gospodarske reforme, bo pokazal čas. Do sedaj so bila nasprotovanja sindikatov in delodajalcev gospodarski in socialni politiki vlade zelo kultivirana in šibka.

Prevedla Tamara Bosnić

Monika Čambalíková je zaposlena na Inštitutu za sociologijo na Slovaški akademiji znanosti v Bratislavi. Po izobrazbi je doktorica sociologije. Možnosti za vzpostavitev socialnega partnerstva je preučevala v sodelovanju z Inštitutom za konfliktne študije na Dunaju.

LITERATURA

- MLYNÁR, Z. in drugi (Haller, Schaller, Brokl, Čambalíková, Mansfeldová) (1993): **Möglichkeiten sozialpartnerschaftlicher Konfliktregelung in der Tschechischen und Slowakischen Republik (Možnosti reševanja konfliktov na način socialnega partnerstva v Češki in Slovaški republiki)**. Projekt 4177 jubilejnega fonda Avstrijske narodne banke, Innsbruck.
- ŠUBRT, B. (1991): **Kolektivne vyjednávanie a kolektivne zmluvy**, PRÁCA, Bratislava.
- Kolektiv (1993): **Návrh rozvojovej stratégie hospodárstva slovenskej ekonomiky**, Centrum strategických štúdií, Bratislava.
- OKÁLI, I. (1993): **Stratégia oživenia alebo prežitia**. ELITA, Bratislava.